

DURST JUDIT

„Ha nincs pénzed, úgyis belemész valamibe”

*Informális hitelezés, „kamatosok”
és a „bankképtelen” szegények bankügyei*

„Ehhez mit szólsz...” – írt rám néhány hete Iza, átküldve egy fotót az amúgy már régóta alapos felújításra szoruló, tavaly néhány százezer forintért megvásárolt, omladozó kicsi parasztházának félig beszakadt tetőjéről. „Ver engem a jóisten, el vagyok átkozva – folytatódott az üzenet –. Tegnap éjszaka vihar volt, most meg leszakadt mind.” Óvatos érdeklődésemre, vajon nem fizet-e a biztosító, Iza idegesen felelt: „Nincs fizetve, tudod, mondtam neked. Nem tudtam bebiztosítani [biztosítást kötni rá], mert nincs alapja a háznak. Sokan ezért nem vették meg...”

Öt nap múlva, hajnali négykor jött az újabb üzenet, amiből lehetett érezni, Iza a végső elkeseredés stádiumában van: „Szakad az eső, el fog ázni az egész ház, itt vagyok a gyerekekkel, ma valamit csinálnom kell, de mit, nem tudom.” Egy órán belül meg ez: „Írtam Lufinak, más választásom nincs, ezt nem halasztgathatom el, ázik a ház, bármit mond, elfogadom. Kivagyok.” Lufi, szó nem érheti a ház elejét, rendkívül gyorsan intézkedett is: még aznap délelőtt elküldte Izához az embereit, megjavítani a tetőt. „Két feltétele van a Lufinak: vagy kifizetem neki egy héten belül a pénzt [350 ezer forintot, ennyibe került a gyors tetőjavítás], vagy aláírom neki a papírt, hogy megvette [tőlem] a házat [700 ezer forintért]” – üzent nekem Iza még aznap délután, majd így folytatta: „Nem sok választásom volt, belementem [Lufi ajánla-

Jelen tanulmány részlet az *Informális gazdaság és a szegények* című készülő könyvből. A szöveg első változatához fűzött kritikáiért, tanácsaiért hálás köszönettel tartozom Lengyel Györgynek, Molnár Györgynek, és Szuhay Péternek. A nyelvi szerkesztésért Kalla Évának; a terjedelmes könyvfejezet lerövidítéséért pedig a *Pannonhalmi Szenle* szerkesztőinek, Tillman Józsefnek és Gelencsér Gábornak szeretnék köszönetet mondani.

tába]. A pénzt, amit mondott, azt úgysem tudom kifizetni, 350 ezer forintot honnan vegyek, annyiért csinálja meg, de mindenre ő rendez anyagokat, embereket. 2 vagy 3 nap alatt kész lesz. Ha kész, akkor alá kell írnom a papírt [a ház eladásáról, ami zálogként szolgál arra az esetre, ha Iza nem tudja visszafizetni egy héten belül a kölcsönt]. Hm. Ja és albérletbe maradhatok a saját házamba [25 ezer forint plusz a rezsi, ami 40 ezerre jön ki összesen]. Azt mondta Lufi, ha nem fizetek, és a papírt se írom alá, őt nem érdekli, kitesz a házamból, és nincs albérlet se.”

Izához közel tízéves barátság fűz. Egyike volt azoknak a láposi fiatalasszonyoknak, akik készségesen igyekeztek beavatni a közösség életébe még a doktori kutatásom idején.¹ Azóta Iza elköltözött a faluból, mondhatni kényszerből, hátrahagyva szüleit, testvéreit és fiatal felnőtt lányát, akinek már saját gyermekei vannak.

A harmincas évei közepén járó Iza az utóbbi években Lápostól nem túl messze, egy volt bányászvárosban él. Néhány éve új párkapcsolatából született egy kisfia, élete értelme, „szemem fénye”, ahogy ő mondja, az egyetlen, aki miatt még van miért „végiggürcölni ezt a kilátástalan életet”. Iza állandó havi bevételre a közmunkásként kapott, gyerektámogatással együtt közel 64 ezer forintos bére, meg a kisgyerek után járó havi 12.800 forintos családi pótlék. Régóta munkanélküli élettársa segélyen van, így mindössze havi 22.800 forint az, amit rendszeresen bead a közös kasszába. (Igaz, az utóbbi időben a férfinak többször is sikerült elállnia alkalmi munkára, annak köszönhetően, hogy a magyarországi szakmunkások egy részének külföldre vándorlásával, meg az informális [munkaerő]toborzók megjelenésével párhuzamosan, mostanában megszaporodtak az alkalmi munkalehetőségek, amikből még az olyan alacsony iskolai végzettségű, beteges roma emberek is tudnak valamit profitálni, mint ő). Ebből a három fős családnak járó 99.600 forintos rendszeres havi bevételből kellene Izának visszafizetnie összes adósságát: szomszédjának, az informális pénzkölcsönző Mari néninek a 20.000 forintos kamatos hitelt (arra a 10.000 forintos kölcsönre, amit arra kért, hogy kiváltsa beteg kisfiának a gyógyszereket; a boltosnak 15.000 forintot, akitől már hónapok óta hitelbe vásárolja a húst, hogy legyen a „szegénykaják” mellett (ahogy ő hívja a krumplis meg tésztás ételeket) valami egészségeset is adnia a gyerekek enni; meg a postáskisasszonynak, aki 5000 forint (kamatmentes) kölcsönt adott neki abban a reményben, hogy Iza majd húst vesz tőle a disznóvágás után.

1 Lápos közel 800 lelkes aprófalú Észak-Magyarországon, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, ahol 2000–2001 között egy ottlakó családhoz beköltözve a résztvevő megfigyelés módszerével etnográfiai terepmunkát végeztem. A faluba azóta is visszajárok, hosszabb-rövidebb kihagyásokkal. A cikkben a település neve, az itt szereplő emberek elnevezésével együtt, kitalált vagy megváltoztatott, a téma érzékenysége és a bemutatott beszélgetőtársaim anonimitásának védelme érdekében.

Iza többnyire számíthat az olyan idős magyar asszonyok segítségére, mint amilyen Mari néni meg a postáskisasszony. Hiszen aki csak ismeri őt kicsit közelebbről, mind becsüli a hallatlan erejéért, ami beteg is minden nehézségen átviszi. (Iza már évek óta nyugtatókon él, hogy elviselje a szegénységgel járó mindennapi fejfájást, szorongást, és egy orvosi műhiba folytán halva született csecsemőjének elvesztése után kialakult pánikbetegségét). Ezek a hitelek túl kellett Izának valahogy „kikeríteni” a 350.000 forintos (kamatos) „krízis kölcsön” fedezetét Lufi számára. Ezt végül hat különböző forrásból tudta megejteni. Egyfelől „kihozott egy telefont” a Telenortól (új, előfizetéses szerződés megkötése után, egy eredetileg 340.000 forintot érő készüléket), amit aztán 100.000 forintért azon nyomban el is adott Miskolcon egy informális kereskedőnek.² Másodszor kölcsönként nyugdíjas édesapjától 50.000 forintot – abból az apja által felvett banki hitelből, amit az öreg beteg felesége esetleges kórházi kezeltetésére tett félre. Harmadszor megpróbálta eladni gyönyörű, derékig érő, hosszú fekete haját, amiért 45 ezret kínált egy hajpótlással foglalkozó pesti fodrász. Negyedszer, beadta a zálogházba a vészhelyzetre tartalékolta arany fülbevalóját. Ötödször, beleesett abba a körbe, amiben a település közmunkásai 50.000 forint kamatmentes kölcsönt kaptak a helyi polgármestertől, azzal, hogy 3 hónapon át, havonta vonja le a törlesztőrészletet a közmunkás bérükből. A maradékot pedig – részletfizetésre – tőlem kérte kölcsön, abban reménykedve, hogy élettársa végre jól kereshet, mert kivitték a rokonai Hollandiába egy gyárba dolgozni.

„Ez már túl sok, elhiszed nekem Judit? – hívott fel Iza előző nap telefonon, mielőtt visszafizette volna Lufinak a kamatos kölcsönt. – A muszáj nagy úr, nem volt más választásom, mint Lufihoz fordulni. Ő volt az egyetlen, aki segített rajtam. Ki más adna még nekem pénzt kölcsönbe, és mire? Mindenki tudja, hogy nincs miből visszaadni. Ő meg odaadta, a házra, zálogként... De gondold el, mi lett volna, ha nem tudom összeszedni a pénzt... Nekem akkor nem volt már semmi az eszembe, mert ázott a tető, és ha beszakad, még nagyobb károm lett volna...”

Az olvasónak talán úgy tűnhet, ez a történet tovább erősíti azokat a széles körben elterjedt sztereotípiákat, melyek szerint a szegények irracionálisan, meggondolatlanul intézik pénzügyeiket. Ezzel a vélekedéssel szemben ebben a cikkben, Iza és a többi környékbeli, hasonló helyzetű család informális hitelezési és hitelfelvételi gyakorlatának elemzésén keresztül³ épp azt igyekszem bemutatni, hogy az elmúlt húsz évben a hivatalos szegénységi küszöb alatti jövedelemből tengődő Iza egyike annak a számos szegénynek, akik kétségbeesetten próbálnak zsonglörkődni az e rétegre oly jellemző gyakori krízishelyzetek okozta krónikus

2 A telefonos részletfizetési konstrukcióról a későbbi részben lesz szó.

3 Collins, D. – Morduch, J. – Rutherford, S. – Ruthven, O.: *Portfolios of the poor: how the world's poor live on \$2 a day*, Princeton University Press, Princeton, 2009.

jövedelemhiánnyal, a sokszor kiszámíthatatlan jövedelem ingadozásokkal.

Magyarországon a közvélemény nagy része meg van győződve arról, hogy a szegények zöme alkalmatlan pénzügyei intézésére, és a tartós eladósodottságuknak pénzügyi képzetlenségük az oka. E felfogás szerint a pénzszerűen lévő szegények tudatlanságuk, rövidlátásuk és a jelenre orientált habitusuk miatt vesznek fel kölcsönöket, a rendelkezésükre álló anyagi fedezetnél jóval nagyobb mértékben. Az elmúlt két évtizedben azonban nem is ezekről a „bankképtelenek” ítélt szegényeknek nyújtott formális hitelügyletekről, hanem sokkal inkább informális megfélelőjükéről, az uzsoráról lehet leginkább hallani a közbeszédben. Az informális pénzkölcsönzés kamatra, vagy más néven uzsora, ráadásul erősen etnicizált témává vált a médiában. Az uzsorás démonizált, elítélt figurája szinte mindig cigány férfiként kerül ábrázolásra és gyakran lehet találkozni vele az újságok híradásaiban is.

A közvéleményben és néhány szakértői körben fellelhető, másik gyakori vélekedés szerint a szegények nagy részére az ún. „tanult tehetetlenség” állapota jellemző.⁴ Az a meggyőződés áll ennek a gondolatmenetnek a középpontjában, hogy a szegények egyfajta „tanult tehetetlenségtől” szenvednek – ez az a pszichológus Seligman⁵ által felfedezett és elemzett állapot, amelyben az emberek nem próbálnak meg negatív helyzetükből kijutni (legyen szó szegénységről vagy depresszióról), mert az idők során megtanulták, hogy tehetetlenek az őket gúzsba kötő társadalmi kényszerekkel szemben.

Ezzel a Magyarországon széles körben elterjedt vélekedéssel szemben, az általam kutató terepeken élő szegények nagy része – romák és nem romák egyaránt – aktívan igyekszik családjá megélhetését biztosítani,⁶ ahelyett, hogy csupán passzívan várának a külvilágtól érkező segítségre. A szegények közt van, aki

4 Ld. Ritók N.: Tanult tehetetlenség. HVG. Nyomorszéle blog. 2011. november 9. <http://www.nyomorszeleblog.hvg.hu/2011/11/09/244-tanult-tehetetlenseg> (Utolsó letöltés: 2019. 11. 12.)

5 Seligman, M. E. P.: *Helplessness: On Depression, Development, and Death*, W.H. Freeman, San Francisco, 1975

6 Ld. még: Messing V. – Molnár E.: Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély*, 2011/1. 53–75; Collins, D. – Morduch, J. – Rutherford, S. – Ruthven, O.: *Portfolios of the poor: how the world's poor live on \$2 a day*, Princeton University Press, Princeton, 2009; Venkatesh, S. A.: *Off the Books. The Underground Economy of the Urban Poor*, Harvard University Press, Cambridge-London, 2006; Pulay, G.: Street economy, in Brazzabeni, M. – Ivone Cunha M. – Fotta M. (eds.): *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*, Berghahn Books, New York- London, 2015; Szuhay P.: *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*, Panoráma, Budapest, 1999; Hann C.-Sárkány M.: The great transformation in rural Hungary: Property, life strategies and living standards, in Hann C. and the „Property Relation Group”: *The Post-Socialist Agrarian Question. Property relations and the rural Condition*, LIT Verlag, Münster, 2003

a jövőjét és gazdasági helyzetének javulását csak a térbeli mobilitás, külföldi munkavállalás révén tudja elképzelni,⁷ de legtöbbször továbbra is megpróbál Magyarországon, hazai körülményeik közepette megélni. Ez sokuk esetében azzal jár, hogy az informális vagy „illegális” gazdaságban fedeznek fel túlélési stratégiákat (a megnevezés az aktuális jogszabályok szerint változik⁸), miközben társadalmi környezetükre, amennyiben romák, jellemző a súlyos etnikai diszkrimináció a munkaerőpiacon,⁹ továbbá a szegények, különösen pedig a „szegény cigányok elleni háború”.¹⁰ Mindezek pedig még inkább az informalitás felé terelik őket. Az informalitás persze lehet választás kérdése is, ahogy az a munkával, illetve a különböző megélhetési formákkal és a hozzájuk kapcsolt jelentésekkel foglalkozó antropológusok munkáiból kiderül.¹¹

- 7 Ld. Durst J.: Out of the Frying Pan into the Fire? From Municipal Lords to the Global Assembly Lines – Roma’s Experiences of Social (Im)mobility Through Migration From North Hungary. *Intersections EEJSP* (4), 2018/3. 4–28; Vidra Zs. (ed.): *Roma migration to and from Canada. The Czech, Hungarian and Slovak case.*: CEU CPS, Budapest, 2013; Virág, T.: A kapcsolathálózatok szerepe a migrációban egy cigányfalú perspektívájából, in Messing Vera – Neményi Mária – Szikra Dorottya (szerk.): *Különszám Szalai Júlia köszöntésére, socio.hu*, 2018, 163–179; Pine, F.: Migration as hope: space, time, and imagining the future. *Current Anthropology* (55), suppl. 2014/9. S95– S104; Váradi, M. M. – Durst, J. – Fehér, K. – Németh, K. – Virág, T.: Kényszerű mobilitás: migrációs utak hátrányos helyzetű vidéki terekben. *socio.hu* 2017/3. 25–46; Melegh, A. – Gábrriel, D. – Gresits, G. – Háros, D.: Abandoned working classes and the political economy of elderly care work in Hungary. *Review of Sociology* (28), 2018/4. 61–87; Németh K. – Váradi M. M.: Development in the Context of care Migration from Rural Hungary: An agent-based approach. *Review of Sociology* (28), 2018/4. 88–110.
- 8 Ld. Portes, A.: *Economic Sociology. A systematic inquiry*, Princeton University Press, Princeton, 2010; Sík E.: Traktátus az informális gazdaság és a feketemunka terjedelmének megismerhetetlenségéről általában és a poszt-szocialista átalakulás során különösen. *Rejtőzködő jelen*, 1996, 244–294; Durst J.: „Ha nincs pénz, úgyis belemegy az ember valamibe”. A „korrekt” meg a „dögös” kamatos pénz intézménye Borsodban. *Beszélő*, 2011/12. 43–63.
- 9 Kertesi G.: *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- 10 Jeppesen a „szegények elleni háborúról” a szegénység ellenes diskurzusokban; ld. továbbá Fergeés Szikra a büntető államról Magyarországon, illetve Setét a „cigány szegények elleni hadjárat”-ról. (Jeppesen, S.: From the “war on poverty” to the “war on the poor”: knowledge, power, and subject positions in anti-poverty discourses. *Canadian Journal of Communication* [34], 2009/3. 487–508; Ferge Zs.: *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015*, Osiris, Budapest, 2017; Szikra, D.: ‘Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán government in Hungary between 2010 and 2014’. *Journal of European Social Policy*. Online version. 2015. Sept 10. <http://esp.sagepub.com/content/early/2014/09/10/0958928714545446> [Utolsó letöltés: 2019. 11. 12.]; Setét J. (2014): Nem, ez nem a monopóly. http://index.hu/belfold/2013/10/01/nem_ez_nem_a_monopoly/ [Utolsó letöltés: 2019. 11. 12.]
- 11 Millar K.: *Reclaiming the Discarded. Life and Labor on Rio’s Garbage Dump*, Duke University Press, Durham and London, 2018; Hart, K.: Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies* (11), 1973/3. 61– 89; , Pulay, G.: *Urban ethnography from Bucharest*. PhD disszertáció, 2017, kézirat.

A szegények gazdaságának kutatása Magyarországon a legutóbbi időkig szinte kizárólag a megélhetési stratégiák témájára koncentrált.¹² A szegények pénzügyi portfólió kezelése általában, és különösen az adósságviszonyaik eddig nem kaptak komolyabb figyelmet a kutatók részéről Magyarországon.¹³ Ugyanakkor a világ más részein, különösen a „globális dél” környezetében, egyre több vizsgálat született az adósságról és a szegények hitelezési és hitelfelvételi gyakorlatairól. A szegények pénzügyi gyakorlatai leginkább kifinomult, komplex és változatos portfóliójuk révén írhatók le, így a „filléres gazdaság” fogalmi rendszerével,¹⁴ ahol ügyesen zsonglörködnek egy olyan életforma keretei között, amelyet a pénzhiány, az instabilitás, a gyakori krízishelyzetek, és a bevétek kiszámíthatatlansága jellemez.¹⁵

Kevés a statisztikai adat Magyarországon a szegények krónikus eladósodottságáról. Annyit tudunk, hogy a magyar lakosság egyötöde súlyos deprivációban él, és a magyarok háromnegyede képtelen a váratlan költségek fedezésére.¹⁶ Azt is tudjuk, hogy a „lakásszegénység” az egyik legsúlyosabb probléma a mai magyar társadalomban: 2017-ben a teljes népesség majdnem egynegyede rendelkezett valamilyen lakhatási adóssággal, ami lehet elhalasztott hitelrészlet, közüzemi számla, vagy albérlési hátralék.¹⁷

Míg az elmúlt évtizedben a fejlődő országokban széles körben elterjedt az a nézet, hogy a sürgető készpénzhiányban élő szegény háztartások „bankképesek”,¹⁸ addig Magyarországon

- 12 Havas G.: Megélhetési stratégiák különböző cigány közösségekben, in Andor M. (ed.): *Cigányvizsgálatok*, Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1998, 181–202.; Szuhay, i. m.; Fleck, G. – Orsós J. – Virág T.: Élet a Bodza utcában, in Kemény I. (ed.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*, Osiris- MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 2000; Messing V. – Molnár E.: Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély*, 2011/1. 53–75; Kotics J.: „A mai napnak való vagyok”. *Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái. A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon*, Pro Cserehát Egyesület, Budapest, 2012.
- 13 A kivételekhez ld. Gosztanyi: *A pénz zsonglőrei*. PhD disszertáció, Corvinus Egyetem, 2017, Budapest; Durst J.: New Redistributors in Times of Insecurity: Different Types of Informal Lending in Hungary, in Brazzabeni, M. – Ivone Cunha, M. – Fotta, M. (eds.): *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century.*: Berghahn Books, New York- London, 2015; vagy legutóbb Szóke A.: Spending like a state: (In)formal credit, the local government and the rescaling of insecurities, *Review of Sociology* (28), 2018/4. 111–132.
- 14 A filléres gazdaságról ld. Bouman, F. J. A.: Informal rural finance. An Aladdin lamp of information. *Sociologia Ruralis*, (30) 1990/2. 155–173., idézi Gosztanyi, i. m.
- 15 Bouman, i. m.; Collins et al., i. m.; a magyarországi esethez ld. Gosztanyi, i. m.
- 16 Gábos A. – Szívós P. – Tátrai A.: Jövedelmi szegénység és társadalmi kirekesztettség jellemzői Magyarországon, in Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Jól nézünk ki (...?)! Háztartások helyzete a válság után*. TÁRKI Monitor Jelentések 2014, TÁRKI, Budapest, 2015.
- 17 Hegedűs J. – Somogyi E. – Teller N.: Lakáspiac és lakásindikátorok, in Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport*, TÁRKI, Budapest, 2018
- 18 Collins et al. i. m.

csak néhány formális pénzügyi és társadalmi szereplő lépett be erre a piacra. Közülük páran non-profit alapon, társadalmi vállalkozások ösztönzésével próbálták segíteni a szegényeket az önfenntartásban (például a Kiút program, egy mikro-hitelrendszer, amit magánadományozók támogatnak,¹⁹ vagy az Autónia Alapítvány néhány korábbi projektje).

E kevés non-profit szervezet mellett ugyanakkor néhány profit orientált, nemzetközi pénzügyi szereplő is megjelent az utóbbi években a hitelezési piacon, akik felismerték, hogy a konzervatív politikát folytató hitelintézmények által „bankképtelenek” tartott szegényekre valójában nyereséges vállalkozás építhető.

Ezzel szemben az informális hitelezés tekintetében a főszereplők a „kamatosok” (ahogy errefelé, Borsodban nevezik a kamatra pénzkölcsönzőket), akik magas, 30 %-tól 100 %-ig terjedő kamatlábbal adnak hitelt a kölcsönre szorulóknak; továbbá a helyi önkormányzati vezetők, a polgármesterek.²⁰ Mellettük még segítségre lehet számítani a kiterjedt rokonságtól, barátoktól vagy szomszédoktól, de általában csak krízishelyzetben, hiszen nekik is szűkösek az erőforrásaik. Mint a kamatosok példája mutatja, a szegények (és a kevésbé szegény informális „vállalkozók”) a formális pénzügyi intézetek gyakorlatát átvéve, a formális „bankároktól” tanulva,²¹ maguk is képesek kitölteni azt a rést, amit szinte üresen hagyott az állam, a magánbankok és vállalatok: banki szolgáltatást nyújtanak azoknak, akiket a formális pénzintézetek bankképteleneknek tartanak. Ezzel saját boldogulásukat és olykor a társadalmi mobilitásukat is elősegítik. Minderre olyan körülmények között kerül sor, mikor a jóléti állam, nem csak Magyarországon, de Európa szerte nagyrészt visszavonult, és talán a legerősebben fennmaradó funkciója a büntetés maradt a szegényekkel szemben.²²

A szegények informális hitelezési gyakorlatait megértendő, a korábbi, a terepre beköltözéses, résztvevő megfigyelés módszerével végzett láposi etnográfiai terepmunkámat követően, illetve azzal párhuzamosan, a „posztterepmunka”²³ szakaszában, az elmúlt három év során félig strukturált interjúkat készítettem közel negyven, a régióban tevékenykedő informális pénzkölcsönzővel, akikkel láposi barátaim rokonsági hálójának segítségével kerültem kapcsolatba. Részben e kapcsolatháló okozta

19 Ld. Molnár Gy. – Bakó T. – Cseres-Gergely Zs. – Kálmán J. – Szabó T.: A munkaerőpiac peremén levők és a költségvetés. MTA KRTK KTI, Budapest, 2014, <https://goo.gl/wFioxe> (Utolsó letöltés: 2019. 11. 12.)

20 Ld. ehhez még Szőke, i. m., Gosztonyi, i. m.

21 Ld. Goddard összefoglalását az uzsora történetéről. (Goddard, M.: Expressions of Interest: Informal Usury in Urban Papua New Guinea. *Pacific Studies* [28], 2005/1–2, 42–67.)

22 Szikra, i. m.; Ferge Zs.: A büntető államtól a jóléti államon át a bosszúálló államig, 2014, 116–136, http://www.eltereader.hu/media/2014/05/Gonczol_READER.pdf (Utolsó letöltés: 2019. 11. 12.)

23 Cohen, A. P.: Post-Fieldwork Fieldwork. *Journal of Anthropological Research* (48), 1992/4. 339–354.

bizalomnak köszönhető, hogy ezek az informális pénzkölcsönzők – férfiak és nők, romák és nem romák – hajlandóak voltak velem beszélni üzleti stratégiájukról. Magyarországon ugyanis a 2011-ben bevezetett „uzsoratörvény” a korábbi, ide vonatkozó bűnügyi törvény szigorításaként „zéró toleranciát” hirdetett a kamatra való, informális pénzkölcsönzéssel szemben. Azóta akár az egyszerű elkövetők is bebörtönzéssel nézhetnek szembe.

Az interjúk révén, a személyes narratívák elemzésén keresztül sikerült feltárni azokat az általános mintázatokat, hogy az uzsorások milyen jelentést tulajdonítanak saját gyakorlatuknak, miként alkotják meg és hogyan racionalizálják hitelezői identitásukat, és milyen erkölcsi alapra helyezik tevékenységüket. Az általam ismert szegények esetében az adósság negatív formái az uralkodók. Bár az antropológiai szakirodalom beszél „pozitív adóssági formákról” is, mikor például befektetésre vagy fejlesztésre használják a kölcsönt,²⁴ a saját megfigyelt eseteimben szinte kizárólag a mindennapos válsághelyzetek enyhítésére kellett az informális hitel, ami végső soron a hitelezőknek való alárendelődéshez és a tőlük való függéshez vezetett.

Miért van a szegényeknek szüksége kölcsönökre? A keresleti oldal

A szegények költségvetésében a legfőbb tételt az élelmiszer és a közüzemi költségek jelentik Láposon és a környező települések esetében egyaránt. Láposon a (cigány)telep felszámolási program egyik nem szándékolt következménye a helyi romák nagyarányú eladósodása volt: alig akad olyan család a faluban, amelynek ne lenne tartozása valamilyen közszolgáltató felé. A telep felszámolás előtt, 2011-ig a vályogkunyókban élve legtöbbjük közüzemi költségei alacsonyak voltak, csak az áramért fizettek. Miután azonban a „magyarok” (nem-romák, avagy „parasztok”, ahogy a láposi cigányok hívják a nem cigányokat) összkomfortos, ám alapos felújításra szoruló házaiba beköltöztek, kifizetetlen közüzemi számláik egyre halmozódtak, nem lévén külön forrásuk ezek rendezéséhez. Mára e házak egy részében újra telepi körülmények között laknak a roma családok: többük a közkútról hozza a vizet, fával fűt, és néhányuknál a villany is ki van már kapcsolva.

A szegények súlyos eladósodásában a szociálpolitika szemléletének változása is közrejátszott. A – közmunkát leszámítva – a szociális támogatások radikális csökkentése egyet jelentett az állam jóléti funkcióinak visszaszorításával, ami büntető funkciói

24 Guérin, I.: Juggling with Debt, Social Ties, and Values. The Everyday Use of Microcredit in Rural South India. *Current Anthropology* (55), suppl. 2014/9. S40–S50.

erősödésével párosult. A „szegénység kriminalizálása”,²⁵ illetve a „cigány szegények elleni háború”,²⁶ következtében Láposon nincs olyan család, amelyikben legalább egy családtag ne lett volna megbírságolva az elmúlt három évben. Többségük azért kapott büntetést, mert fát gyűjtött az erdőben a hideg téli hónapokban.²⁷ Egyikük, Jézuska, így idézte fel legutóbbi találkozását a rendőrökkel: „Mondtam a rendőrnek, figyeljen, akkor maga szerint meg is fogok fagyni, vagy mi legyen?! Honnan vegyek fát, ha nem az erdőből? Megvenném én, ha lenne munkám, de nincs. Azt mondta, ha nem fizetek, leültetnek harminc napra, 3000 forintjával kell leülnöm a büntetést. Legalább annyit megengedtek, hogy részletre fizessem.”

Másokat a gyermekeik igazolatlan iskolai hiányzásai miatt bírságoltak meg. Egy nyolc gyermekes apát és feleségét három éves börtönbüntetésre ítélték. A szülők távollétében a négy kiskorú gyermeknek a velük lakó idősebb testvérük viselte gondját. A szülők egyedüli bűne az volt, hogy nem fizették ki a büntetést, amit a gyerekek igazolatlan iskolai hiányzásaiért kaptak. Hiába próbálták mentségként felhozni, hogy ők elküldik a gyerekeket az iskolába reggel, de a gyerekek, több rossz élmény után, nem hajlandók oda bemenni.²⁸

Nem meglepő, hogy minden láposi családnak van kifizetetlen adóssága. Fizetésnapon szinte mindenki igyekszik rendezni a legégetőbb tartozásait. Először a sürgős elmaradásokat fizetik be: a villanyszámlát abbéli félelmükben, hogy a szolgáltató kiköti náluk az áramot. „Ha a villanyomat is lekapcsolik, na akkor már igazi dögös cigány leszek” – ezzel a mondással szoktak a legtöbben az év elején segítséget kérni, amikor megérkezik az értesítés az elmúlt évi villanydíjról. Ezután részletekben törlesztik az egyéb büntetéseiket, hogy elkerüljék a férfiak bebörtönzését. A jelenlegi szabályozás szerint egy börtönben töltött nap 3000 forintnyi pénzbírságnak felel meg, így többen arra kényszerülnek, hogy pénz hiányában leüljék tartozásaikat.

A láposi cigányoknak az utóbbi években kialakult, nehéz helyzetét jól mutatja, ahogyan Csipirka, egy hatgyermekes édesanya gazdálkodik a család havi jövedelmével. Csipirka 150 ezer forintos hitelt vett fel a helyi szövetkezettől, 30 %-os kamattal, amire férje közmunkás keresete volt a biztosíték. A hitelhez két kezest kellett szereznie, ezt írta elő a bank a kölcsön igénybevételéért.

25 Ferge Zs.: A büntető államtól a jóléti államon át a bosszúálló államig, 2014, 116–136, http://www.eltereader.hu/media/2014/05/Gonczol_READER.pdf (Utolsó letöltés: 2019. 11. 12.)

26 Setét, i. m.

27 A falut körülölelő erdő néhány évvel ezelőtt az Aggteleki Nemzeti Park tulajdonába került, és mint ilyen, rendszeres ellenőrzés alatt áll.

28 Az utóbbi években teljesen „elcigányosodott” körzeti általános iskola egyre komolyabb fejfájást okoz a láposi szülőknek – az ott szerzett (a gyerekek által egymástól elszenvedett) traumatizáló hatások miatt egyre több láposi kisiskolás tagadja meg az iskolába járást, egyre több családnál gyűlnek fel az igazolatlan mulasztások miatti büntetések.

telének feltételeként, a visszafizetés garanciájaként. Kezes csak olyasvalaki lehet, akinek rendszeres jövedelme van, így erre az utóbbi években már csak néhány, a faluban maradt idős nyugdíjas alkalmas. A rendelkezésre álló kezesek szűkösége miatt a kölcsönzőknek rendszeren meg kell fizetniük azokat, akik hajlandóak vállalni a hitel visszafizetéséért való kezeskedés magas kockázatát. Míg a kezes díja három éve még 10 ezer forint volt, manapság már eléri a 20 ezer forintot. A szóba jöhető kezesek vagy meghaltak, vagy maguk is nyögik a kifizetetlen adósság terhét azok helyett, akik nem tudták törleszteni banki tartozásukat, és külföldre mentek szerencsét próbálni.

Csipirka a helyi takarékszövetkezet áruvásárlási hitelét látta megoldásnak arra, hogy bútort vehessen az új házába, mivel korábbi lakhelye, a telepi kunyhó, háromszor kisebb volt, mint a mostani. (Igaz, az új bútorainak egy részét néhány hónap múlva már el is kellett adnia, fél áron, amikor sürgősen pénzre volt szüksége, hogy egyik gyermekét kórházba vigye. A két kezesnek valamint a szövetkezet kezelési költségének a kifizetése után 110 ezer forintja maradt a 150 ezer forintos hitelből. A hatgyermekes család havonta 130 ezer forint bevételből gazdálkodik. Csipirka minden hónap elején lázasan oszt, szoroz, hogy hova is tegye azt a „csöpp kis pénzét”: „Kapom a családit [családi pótlék], meg a gyეს-t, meg bejön a szocialista [a szociális segély], 22.500 forint, de abból mindig veszek ruhát valamelyik gyereknek, meg fizetem a tartozásokat.” Csipirkának már a segélyosztás első napjaiban alig marad valami a pénzből: „a csalá diból 20 ezer kimegy kamatosra, 15 ezer villanyszámla tartozás, 5 ezresével fizetem a büntetést a fáér’ [az asszony férjét harminc ezer forintra büntették, mert fát hozott az erdőből], aztán még minden hónapban lefogik a 25 ezres banki kölcsönt. A villanyt, azt lehet, hogy nem fogom kifizetni, inkább lekötetem. Úgyis már csak a villany megyen meg a tévé, a vizet már lecsukattam, annyi volt a vízdíj hátralékom, inkább a kútról hozok vizet, itt van nekem nem messze... De akkor már tényleg nagyon lesüllyedek, ha még villanyom se lesz. Ezt nem tehetem meg a gyerekekkel, hogy még tévét se tudjanak nézni... Nem tudom, melyik ujjamat harapjam le. Az inasnak is kell 5 ezer iskolára, nincsen cipője meg ruhája, 13 éves, hatodikat járja, aszt megbüntetnek, ha kimarad az iskolából... Látod, akárhogy osztódik, nem tart ki... Ha nem tartoznánk, akkor jó vóna, be tudnád osztani, de tartozunk...”

Még rosszabb a helyzet akkor, ha becsúszik egy-egy nagyobb bírság. Csipirka szomszédja, Irma a múlt hónapban kapta kézhez a 120 ezer forintos elmaradt közüzemi hátralékról szóló számlát. Azóta folyamatosan azon töri a fejét, „mit, hogyan variáljon”. „Még éjjel is alig alszom, nem tudom, mi lesz, mit hogyan osszak... Gondolkoztam, veszek fel kölcsönt, 500 ezret, de az se jó. 300 ezerre két kezes kell, 500 ezerre négy. Mire kifizetem a kezeseket, fejenként 20 ezerrel – ha vidékről jön, 30 ezerrel, kell nekik adnom benzinpénzt meg italt –, meg levonik a kezelési

költséget, a 10 ezer forintot, hát mi marad nekem belőle?! Á, ez se éri meg. Meg aztán kezest is nehéz már találni, mind a rokon le van már terhelve. Néha belenyúlok én is [a kamatos pénzbe], ha nincs már semmi más...”

Mégis, a Csipirkához meg Irmához hasonló szegények számára az informális kamatos pénzkölcsönzőkhöz fordulás csak a legvégső megoldás – ahogy láthattuk ezt Iza esetében is. Mielőtt a „segítségnek” ehhez a legkevésbé kívánatos formájához folyamodnának, megpróbálnak más, (látszólag) olcsóbb lehetőségeket kiaknázni krónikus pénzhiányuk enyhítésére.

A bankképtelenek hitelügyletei: a kínálati oldal

A formális hitelpiac fő szereplői ebben a régióban a helyi takarékszövetkezetek, a zálogházak, a Provident, és azok a cégek, amelyek részletvásárlási hitelre adják termékeiket. Az államszocializmus idején, amikor a munkaképes korú lakosság szinte teljes egésze foglalkoztatott volt, az alacsony keresetű láposi családok (cigányok és nem-cigányok egyaránt) rendre vették fel a fogyasztási célú kölcsönöket a helyi takarékszövetkezettől. Akkoriban a bér munkásként kapott rendszeres havi jövedelmük volt a biztosíték. Terepmunkám kezdetén, 2000-ben alig akadt olyan család a faluban, akinek ne lett volna tartozása az OTP-nek vagy a helyi takarékszövetkezetnek.

Később, a kilencvenes évek elején, a piacgazdasági átmenet nyomán a környékbéli, alacsony iskolázottságú cigányok szinte mind munkanélkülivé váltak – és azok is maradtak hosszú évekig. Állandó munkaviszonyuk megszűnésével banki hitelképességüket is elveszítették. Egy idő után azonban a helyi takarékszövetkezet rádöbbsent, ha nincsenek cigány ügyfelek, akkor nincs üzlet sem. Ez idő tájt a fiatal vagy középkorú, magasan képzett nem-cigány népesség már elköltözött a térségből az ország gazdaságilag fejlettebb részeire, az időskorú, nyugdíjas „parasztokat”, a rendkívül kis létszámú (nem cigány) „magyar” értelmiségi elitet (tanárok, orvosok, polgármesterek stb.) és a munkanélküli, cigány szegényeket hagyva maga mögött. A helyi takarékszövetkezet hitelezési profiljának helyreállítása érdekében még a 2000-es évek elején bevezette az Á-hitelnek nevezett áruvásárlási kölcsönt. A külső megfigyelő számára úgy tűnik, a hitelfelvétel kritériumait úgy tervezték meg, hogy a munkanélküli cigányok is igényelhessék. A hitelnek két fő feltétele volt akkoriban: a hitelfelvevőnek az adott takarékszövetkezetnél bankszámlát kellett nyitnia, és azon lennie kellett valamilyen állandó havi bevételnek. Így történt, hogy a 2000-es évek elején a láposi cigányok nagy része bankszámlát nyitott a szomszéd község takarékszövetkezetében, és ide kérte állami támogatásainak, szociális juttatásainak utalását. Így ezek az állami transzferek – segélyek, családi pótlék és gyermekgondozási támogatás – váltak

a hitelek biztosítékaivá. Ennek az újfajta hitelterméknek volt köszönhető az is, hogy még az addig analfabéta láposiak is megtanulták leírni legalább a nevüket, hiszen minden adósnak alá kellett írnia a maga hitelszerződését.

A szegények számára a takarékszövetkezeti hiteleken kívül a zálogházi kölcsönök jelentik azt a másik formális hitelfelvételi lehetőséget, amelyik segítségével kezelni tudják a havi bevételeik és a kiadásaik közti hiányt. Amióta ismerem Izát, rendszeres ügyfele az egyik közeli zálogháznak, ahová vészhelyzetben beviszi az arany nyakláncát és fülbevalóit. Ezen a vidéken, akár csak másutt, sok szegény asszony őrzi megtakarításait arany ékszerekben – nem csupán azért, mert presztízst jelent számára a helyi közösségben, hanem főleg azért, mert az arany szükség esetén könnyen pénzzé tehető.

Az elszegényedett közösségek számára hozzáférhető formális pénzpiac harmadik fontos szereplője a Provident, egy nemzetközi bank magyarországi ága, amelyet a térség szegényei jól ismernek könnyen hozzáférhető, házhoz szállított gyorskölcsönöiről. Ez a hiteltermék a bank honlapja szerint is a magyar piacon egyedülálló szolgáltatásnak számít. A Providenthez hasonló pénzintézetek ilyen és ehhez hasonló kölcsönkonstrukciókkal végül is az utóbbi években el kezdték sikeresen bevonni az alacsony jövedelmű szegény csoportok egy részét a pénzügyi rendszerbe – azokat, akik csak így juthattak lakhatáshoz vagy egyéb tartós fogyasztási cikkekhez.²⁹

A másodlagos hitelek túlsúlyának jelentős szerepe van a szegények eladósodottságában nemcsak Láposon, hanem az általam kutatót többi környező településen is. A Provident tevékenysége ebben a régióban a szegényeknek nyújtott másodlagos hitelezés klasszikus példája. A pénzügyi szótárak szerint a másodlagos hitel olyan konstrukció, amelyet a szokványos (elsőleges) hitelek rossz hiteltörténetük vagy alacsony és rendszertelen jövedelmük miatt nem jogosult személyek is igénybe vehetnek. Hogy ellensúlyozzák az alacsony jövedelmű háztartásokban élő hitelfelvevők esetleges mulasztásával járó, megnövekedett kockázatot, a hitelezők járulékos költségeket építenek be a rendszerbe

Iza korábban már vett fel ilyen otthoni szolgáltatású gyorshitelt a Providenttől, amit a bank helyi ügynöke, a főállásban a településen védőnőként dolgozó Erzsike intézett neki. Iza esete a Providenttel rávilágít a bank másodlagos hitelezési gyakorlatára. Izának akkoriban égető szüksége volt arra, hogy felnőtt, kétgyerekes lányának, Kiara családjának lakhatást találjon. Emiatt döntött úgy, 150 ezer forintos hitelt kér a védőnőtől, hogy ki tudja fizetni a kauciót a részletfizetésre megvásárolandó, szomszédos

29 Aalbers, M. B.: The financialisation of home and the mortgage market crisis. *Competition and Change* (12), 2008/2. 148–166; Palomera, J.: Reciprocity, Commodification, and Poverty in the Era of Financialization. *Current Anthropology* (55), 2014, suppl. 9. S105–S115.

parasztházra. Iza a védőnővel, aki rendszeresen jött látogatni sokat betegeskedő kisfiát, heti kapcsolatot tartott fenn, amikor erre a hitelfelvételre sor került. Erzsike, a védőnő az egyetlen reményt jelentette számára, minthogy senki más – még az informális pénzkölcsönző, helybéli kamatosok sem – adtak volna neki ekkora kölcsönt a rendszeres, de nagyon alacsony havi bevételének ismeretében. Erzsike azonban mint Iza „megmentője” már másnap kivitte a Provident gyorskölcsönt Izához – egy 30 ezer forintos külön, egyszeri otthonszolgáltatási díj fejében.

Iza azonban annak idején, a krízishelyzet okozta beszorított helyzet, beszűkültség állapotában, mindezt nem bánta. Sok szegény társához hasonlóan úgy gondolkodott, hogy így legalább megúsza a formális hiteligényléshez szükséges papírmunkát, és a kölcsön visszafizetéshez szükséges banki átutalással sem neki kell bajlódnia. Iza heti törlesztőrészelei ezzel az otthonszolgáltatási díjjal együtt 4425 forintra emelkedtek, amit 68 héten át kellett (volna) fizetnie – Kiarával megosztva. Ez azt jelentette, hogy közel másfél év leforgása alatt az eredeti hitel összegének kétszeresét kellett volna visszafizetnie, 150 ezer forint kölcsön után 300.900 forintot. Ez egy tipikus másodlagos kölcsön, 40,9 %-os teljes hitelmutatóval,³⁰ amiből 34,5 % évi kamatláb az, amivel nem csak Iza, de a legtöbb pénzügyileg képzetlen szegény tisztában van, mert fel van tüntetve a kölcsön szerződésen. De mindez Izát nem tántorította el a gyorsan jött „segítség” igénybevételétől. „Ha nincs pénzed, úgyis belemész valamibe. Ha nincs hol lakni a gyerekednek, akkor mán csak te is kitalálsz valamit...?!” – magyarázta nekem annak idején Iza a maga logikáját, mikor felvettem, nem tartja-e drágának ezt a hitelt.

Izának ez az érvelése épp azt a fajta gondolkodásmódot példázza, amelyet olyan érzékletesen írt le Mullainathan és Shafir a *Szűkösségről* című kiváló könyvében.³¹ Úgy tűnik, van valami közös azoknak az észjárásában, akik valaminek a szűkös voltától szenvednek (legyen az az idő az elfoglaltaknak, a pénz a szegényeknek, az étel az éhezőknek), ez pedig nem más, mint a „szűkösség gondolatvilága”. A szerzők a hiányt úgy értelmezik, mint a szűkösséget azt az állapotát, amikor „kevesebbel rendelkezel, mint amiről úgy érzed, hogy szükséged van rá”.³² A pénzügyi szűkölködés a szegény közösségekben gyakran enyhíthető a társadalmi tőke (társadalmi kapcsolatok) bőségével, ahogy ezt leírja néhány szegények lakta terepen végzett kutatás. Ezek szerint a

30 A teljes hitelmutató (THM) a hitel teljes költségét jelzi, beleértve az éves kamatlábat és az összes járulékos költséget. Pontosabban mondvá, a THM a hiteltörlesztés teljes idejére, a hitel tényleges költségének egészét fedi le. Ebbe beletartozik mindenféle díj és járulékos költség, ami az ügyletnek kapcsolódik, így többek közt a védőnő tranzakciós díjazása – amiből Erzsikének mellesleg sikerül kifizetnie a saját adósságait... A THM azonban nem tartalmazza az otthoni szolgáltatás díját.

31 Mullainathan, S. – Shafir E.: *Scarcity. Why having too little means so much*, Penguin, Allen Lane, 2013.

32 Uo. 4.

szegény családok életben maradásukat részben az erős rokoni kötelékek nyújtotta, kölcsönös segítségnyújtásnak köszönhetik.³³

Miközben ez a rokoni háló nyújtotta segítség jelen van Iza (és vele együtt a láposi cigányok zömének) életében is, az is világosan kiderült a terepmunkám során, hogy a krónikus szűkösség állapota nyomot hagy a szegények nagy részének gondolkodásán. Iza esetében is megfigyelhető volt az a fajta „csólátás”, amilyennek Mullianathanék jellemzik a krónikus szűkösség állapotában élők észjárását. Eszerint a hiány tapasztalata –amit úgy érzünk, hogy elkerülhetetlenül és általunk nem befolyásolhatóan történik velünk-, elnyeli, foglyul ejti a gondolkodásunkat és figyelmünket. A szűkösség „csólátást” eredményez: teljesen leköti a gondolatainkat az, ami hiányzik, így kevésbé tudunk értelmesen foglalkozni életünk többi részével. A „szűkösség gondolatvilága” magyarázza meg, hogy Iza miért fogadott el egy ilyen pénzügyileg előnytelen hitelt a providentes védőnőtől. Hasonló a magyarázata annak is, miért olyan sikeresek a szegények körében a félrevezető reklámkampányaikban előnyösnek tűnő részletfizetést felkínáló, okostelefont árusító társaságok.

„Ez egy rablás, csak nem vettük észre” Az alacsony jövedelmű családok és a részletvásárlás

A formális hitelpiacok eddig említett szereplőin kívül a mobiltelefon szolgáltató cégek, részletfizetési akcióik révén, szintén fontos hitelezői a szegényeknek. Reklámkampányaik és látszólag előnyös vételi ajánlataik gyakran félrevezetik az állandó pénzhiánnyal küzdő láposi cigányokat, ahogy a jobb módú fogyasztókat is. Ezek az akciók krízishelyzetekben egyfajta „gyorskölcsönként” is szolgálhatnak, mint ahogy azt fentebb Iza esetében láthattuk. De nem csak ilyen helyzetek kezelésére szokták használni a szegények. Az alábbi példa Láposról rávilágít a szegények egy csoportjának részletfizetési vásárlással kapcsolatos pénzügyi magatartása mögött rejlő lélektanra.

Néhány hónapja az egész falu felbolydult arra a hírre, amit Rozika, az egyik láposi kamatos pénzkölcsönző kezdett el terjeszteni, miszerint minimális kaució mellett „ingyen telefont lehet kihozni” Miskolcra a Vodafontól. A részletfizetési vásárláshoz hasonló okostelefon előfizetési akció révén a láposi cigányok nagy része 40 ezer forint kaució befizetése ellenében már másnap elégedett tulajdonosa lett egy Samsung Pro 7 készüléknek. A vadonatúj telefon piaci ára 340 ezer forint volt. Legtöbbször még aznap, hogy aláírták a Vodafonnal az előfizetői szerződést, eladták a készülékeiket egy miskolci ukrán kereskedőnek 140 ezer forintért. A láposiak mégis jó üzletként könyvelték el

33 Stack C.: *All Our Kin. Strategies for survival in a black community*, Basic, New York, 2003.

a „telefonozást”, ahogy ők hívják ezt a kereskedelmi ügyletet, hiszen ezáltal 100 ezer forint gyorskölcsönhöz jutottak. Azt azonban kihagyták a számításukból, hogy a telefontársaság néhány hónapon belül megtalálja majd a módját annak, hogyan hajtsa be rajtuk – tetemes büntetőkamattal megspékelve – a nem fizetett havi törlesztőrészeket. Míg három évvel ezelőtt egy hasonló konstrukcióban történő telefon adás-vételi akció kapcsán a Vodafonnak csak egy évvel később jutott eszébe behajtatni a nem törlesztett havi előfizetési díjakat azoktól, akiknek nem volt hivatalosan munkaviszonyuk, most két hónap sem teltt bele, máris megtalálta adósait.

Informális részletfizetési ügyletek

Az informális pénzkölcsönzők sokat tanultak a formális hitelező intézmények gyakorlatából: az informális gazdasági stratégiáik alapvetően a formális megfelelőik adaptációja, helyi gazdasági modellje, a szegények sajátos élethelyzetéhez igazítva.³⁴ A szegény lakosság által felülreprezentált észak-magyarországi régióban, az informális kölcsönzés mellett az utóbbi években egyre terjed az „informális részletfizetés” gyakorlata is, többek között a lakáspiacon, amit a szegényeknél valamivel jobb helyzetben lévő (többnyire nem roma) lakosok vezettek be kényszerből, hogy ha másként nem, hát így tudják értékesíteni feleslegessé vált ingatlanjaikat a térség amúgy halott lakáspiacán. Iza egy ilyen fajta informális részletfizetési konstrukcióban próbált házat venni lányának a Provident gyors hitel segítségével. A kínálati oldalon Editkének, Iza magyar szomszédjának sürgősen pénzre volt szüksége, hogy ki tudja fizetni elhunyt öregapja temetését. A keresleti oldalon Iza kétségbeesetten próbált lakhatást találni lányának. Kínálat és kereslet így szerencsésen összetalálkozott. Habár készpénz nem volt a rendszerben, a bizalom (társadalmi fedezet) legalább megvolt eladó és vevő között: Iza és Editke öt éve ismerték egymást. Izának, mint azt már láthattuk, sikerült a részletvásárlást lehetővé tevő kauciót megszereznie 150 ezer forintos hitel révén a Providenttől a helyi védőnő segítségével. A lakáseladásról Iza és Editke egy környékbeli ügyvéd közreműködésével szerződést kötöttek. Megegyeztek abban, hogy a kaució után fennmaradt 650 ezer forintot Iza havi 30 ezer forintos részletekben törleszti, és hogy Kiaráék a két gyerekkel azonnal beköltözhetnek a házba. Iza számítása szerint ez jó üzlet volt: így megveheti lányának az ingatlant kétéves periódus leforgása alatt. Iza megegyezett Kiarával abban is, hogy összerakják a pén-

34 A nemzetközi szakirodalom szerint ez fordítva is igaz: a Provident például a fejlődő országokban tanult a mikrohitelkezés tapasztalataiból, amikor kifejlesztette a széles rétegeket elérő gyorskölcsön konstrukciót (Molnár György szóbeli közlése). Valószínűleg tehát a szegényeket érintő hitelpiacon egy kölcsönös tanulási folyamatról van szó a formális és informális szereplők között.

züket, és közösen fizetik vissza a Provident hitellel együtt a havi törlesztőrészleteit.

Ez a terv akár működhetett is volna, ha Kiara férje nem hagyja cserben Izát azzal, hogy Kiarát rábeszéli, költözzenek mégiscsak vissza a mamához Láposra. Iza így magára maradt a rengeteg adóssággal, amit egymaga képtelen volt törleszteni. Szerencsétlenségére, ahogy maga fogalmazott, elkésett a bankszámlája lezárásával – a hírheft környékbeli végrehajtó már rátette a kezét az első fizetési felszólítás után, és Iza bankját arra utasította, hogy családi pótlékának egyharmadát neki irányítsák át. Akkoriban ez volt az egyedüli rendszeres havi bevétele Izának, amihez a végrehajtó az asszony bankszámláján keresztül hozzáférhetett.

Ezen nem fizetési incidenst megelőzően Iza szomszédaival együtt még azt bizonygatta nekem, mennyivel jobb Erzsikétől, a védőnőtől kérni segítséget (kölcsönt), mint a helybéli kamatosoktól. Pár hónappal később, a vissza nem fizetett Provident hitel esetét követően, amikor megkapta a többedik felszólító levelet is a környék szegényei körében elhíresült behajtó cégtől, azonban már megváltoztatta a véleményét: „Végül is ez a Provident, halod, rosszabb mint a kamatosok. Mert itt rendes jogi személyek vannak, és ezek bármit megcsinálhatnak veled, amit csak akarnak. Egy cigánynak úgysem lesz soha igaza a törvény előtt... Ha egy kamatosról úgy érzed, nem korrekt, dögös, akkor feljelentetted a rendőrségen. A kamatos az illegális. Viszont egy bankot vagy egy végrehajtót nem jelenthetsz föl, mert azok legálisak.”

Informális pénzkölcsönzés: a „korrekt” és a „dögös” kamatos

Az informális pénzkölcsönzők Borsodban azt mondják, „megtanulták a Providenttől”, hogyan kell banki ügyleteket folytatni azokkal, akiket a legtöbb pénzintézet „bankképtelennek” ítél. Amit ezek a tilosban járó „mini bankárok” csinálnak, az egyfajta másodlagos hitelezés, amelynek során a kölcsönkérőnek meg kell térítenie a fizetésképtelenség veszélyének és az illegálitásnak a magas kockázatát.

Az informális pénzkölcsönzésről vagy „uzsoráról” szóló szakirodalom általában két kutatási irányt követ. Az egyik, amely Magyarországon dominánsabb, a jelenséget morális terminusokban értelmezi, az uzorásokat a „nyomor vámszedőinek” nevezi, terjedő gyakorlatukat pedig „a társadalmi szolidaritás felbomlásának”, „anómiás állapotnak” és a „szegénység kultúrájának” tulajdonítja.³⁵

Ezzel szemben a másik kutatási irány az informális pénzkölcsönzés egyik típusaként tekint az uzsorára, és a helyi társadalmi kontextusba ágyazott gazdasági intézményként igyekszik fel-

35 Béres T. – Lukács Gy.: Kamatos pénz a Csereháton, *Esély*, 2008/5. 71–97: a kritikához ld. továbbá Szuhay P.: *Megjegyzések Béres Tibor – Lukács György Kamatos pénz a Csereháton című dolgozatához*, Kézirat, 2008.

tárni általános logikáját.³⁶ Ez a megközelítés azt hangsúlyozza, hogy az informális (regisztrálatlan) pénzkölcsönzés a formális mikrofinanszírozási rendszer helyi alternatívája a világ számos részén, ahol a kis összegű (krízis)hitelek iránti igények kielégíthetetlenek.

Az a kör, amellyel kutatásom révén kapcsolatba kerültem, nyilvánvalóan mutatja, hogy az „uzsorás” alakjának széleskörű, démonizáló³⁷ és etnicizáló³⁸ ábrázolása empirikusan megalapozatlan: negyven interjúalanyom egyharmada nem cigány. Az interjúk elbeszélésekből és megfigyeléseimből az is nyilvánvalóvá vált, hogy ennek az intézménynek közös logikája és szabályai vannak. Ha egy hitelező megszegi ezeket a szabályokat, a helyi közösség adósai sokszor nem késlekednek szankcionálni őt.³⁹

A gazdaságilag hátrányos helyzetű térségnek számító Észak-Magyarországon a kamatra történő informális hitelezés elsősorban azoknak az informális/illegális „vállalkozóknak” a megélhetési stratégiája, akik nagy részben formálisan munkanélküliek, akik rendelkeznek némi vállalkozói készséggel, de nincs magasabb iskolai végzettségük a nyolc általánosnál, és akik számára ez a stratégia nyújtja azon kevés pénzszerzési lehetőség egyikét, amivel családjuk megélhetését, helyzetének javítását biztosítani tudják.⁴⁰ Interjúalanyaim közül sokan igyekeztek a kutató előtt racionalizálni tevékenységüket, hogy azt így elfogadhatóbbá tegyék egy idegen számára, és ilyenkor mindig azt hangsúlyozták, hogy ők amolyan kényszer szülte vállalkozók. „Muszáj volt valamibe belefognom, hogy legyen mit enni adni a gyerekeimnek, hogy egy jobb jövőt tudjak nekik biztosítani.” Sokan úgy fogalmaztak, mintha nem lett volna más választásuk a pénzkeresésre. „Nem tudok mit csinálni. Másképp nem lehet megélni ebben a nyomorult világban.”

Megosztották velem a történetüket arról, miként kezdtek maguk is kölcsönkérőként, és voltak maguk is adósok addig a pontig, mígnem vagy „megörökölték az üzletet” (a nekik hitelező halála vagy idős kora révén), vagy „megtanulták” a hitelezőik-

36 Goddard, i. m. 42–67; James, D.: Money-go-round: personal economies of wealth, aspiration and indebtedness in South Africa. *Africa* (82), 2012/1. 20–40; Siyongwana, P. Q.: Informal moneylenders in the Limpopo, Guateng and Eastern Cape provinces of South Africa. *Development Southern Africa* (21), 2004/5. 861–866.

37 Kaplan, L. J – Salvatore M.: The economics of Loansharking. *American Journal of Economics and Sociology* (27), 1968/3. 239–252.

38 Ld. még: Acton, T.: The demonisation of the Gypsy moneylender and the social construction of the Rom as a European minority, *40th World Congress of the International Institute of Sociology, New Delhi*, 4 September, 2012.

39 Durst J.: New Redistributors in Times of Insecurity, i. m.

40 A negyven beszélgető partnerem közül mindössze négyen fejezték be a szakiskolát, de etnikai hovatartozásuk miatt ők sem találtak olyan munkát a formális munkaerőpiacon, aminek béréből el tudták volna tartani családjukat. Néhány nem cigány interjúalanyom nyugdíjasként folytatta ezt az üzletet, extra jövedelmet termelő gyakorlatként, hogy kiegészítse alacsony nyugdíját, vagy hogy így támogassa felnőtt gyerekeit.

től, hogyan folytassák azt. Példáik azt mutatják, hogy a hitelezők és az adósok közti határok elmosódtak és átjárhatók.⁴¹

Ebben a térségben az informális pénzkölcsönzők két típusát szokták megkülönböztetni a helyiek: a „korrekt” és a „dögös” kamatosokat, ahogy a hitelfelvevők nevezik őket. A közbeszéd-
del szemben, analitikus szempontból inkább úgy mondhatnánk, ez a két „ideáltípus” egy skála két végpontjaként fogható fel – a legtöbb kamatos e két végpont között helyezkedik el valahol. A korrekt pénzkölcsönző az, aki fenntartja a szolidaritás és a „szegényeknek nyújtott segítség” látszatát,⁴² míg a „dögös kamatos csak a saját önző érdekeit nézi, miközben leamortizálja ügyfeleit”, ahogy több adós is egybehangzóan fogalmazott.⁴³ Míg a kölcsönkérők elfogadják azt, amit tisztességes, azaz korrekt hitelezésnek tartanak, addig a dögösöket elítélik. A dögös kamatos az, aki egymást követő hónapokon át, a nem törlesztett adósság után kamatos kamat megfizetését követelve háborgatja hitelfelvevőit, míg ki nem fizetik neki a teljes hitelösszeget. Ezzel szemben a korrekt kamatos nem szed kamatos kamatot, megelégszik azzal is, ha az adós minden hónapban megfizeti neki a kölcsön után járó tiszta (általában 30-100 % között terjedő) kamatot – még ha az egész tartozását nem is tudja egyszerre rendezni. Egy példával megvilágítva ezt a gyakorlatot: ha valaki mondjuk 20.000 forintos kamatos kölcsönt kér 50 %-os kamatra, de a következő hónapban esedékes fizetésnapon nem tudja rendezni a tartozását, a 30 ezer forintot, akkor is legalább a kölcsön kamatát, a 10.000 forintot muszáj megadnia. És szerencsés esetben majd a következő hónapban, fizetésnapon fizeti vissza a fennmaradó 20.000 forintnyi tőketartozását – természetesen az arra újra rá-

41 A szlovákiai falvak informális hitelezési gyakorlata kapcsán Hrustic (2015) hasonló jelenségről ír (Hrustic, T.: *Usury among the Slovak Roma: Relations between the lenders and the borrowers*, in Brazzabeni, M. – Ivone Cunha, M. – Fotta, M. [eds.]: *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*, Berghahn Books, New York- London, 2015).

42 Durst J. (2011): „Ha nincs pénz, úgyis belemegy az ember valamibe”, i. m. 4363.

43 Az általam ismert romák a „legalja cigányokat” szokta dögösnek nevezni. A „dögös” kifejezés (amelyet több cigánytól is hallottam, nemcsak Láposon, de a környék településein is) jelentését jól megvilágítja Kalla Éva *A cé* című színdarabjának egy részlete: „Tudod, soha nem lehetsz a pesti cigányoknak elég jó, nem lehetsz olyan, amilyen ők, mert ők az úri cigányok, az arisztokraták, akik, ha lecsóból sem esznek eleget, akkor is urak lesznek, míg a világ világ és hét nap. Szerintük a falusiak bármit is csinálnak, a polyák viselkedést soha nem tudják levetkőzni! Egyébként a polyák szó eredeti jelentése: lengyel, de a pesti muzsikuskok azt az embert bélyegzik meg a kifejezéssel, akiket dögös oláh cigánynak tartanak.

G Miért, milyen a dögös oláh cigány?

C Hogy milyen a dögös oláh cigány? Jó a kérdés. Valójában én sem tudom, de mindenképpen sérteni akarnak velem.

G Mondj már egy példát!

C Hidd el, nem tudok, bárkire rámondják, akit meg akarnak sérteni vagy alázni. A dögös oláhcigánynak a cigányság legalját tartják. Talán onnan ered, hogy régen voltak olyanok, akik megették az elhullott állatokat, a dögöt.”

rakodó, 10.000 forintos újabb kamattal együtt. Ezzel a „korrekt” gyakorlattal szemben viszont a dögös kamatos kamatos kamatot szed be adósától: a 20.000 forintos kölcsönre a következő hónapban 40.000 forintot kell neki megadni, és ha az adós ezt nem tudja kifizetni, akkor az azt követő hónapban már 80.000 forintra emelkedik az adósság.

De álljon itt magáért beszélő példának egy dögös kamatos üzleti gyakorlata, amit maga mesélt el nekem egy évvel ezelőtt – miután Iza összeismertetett vele –, némi büszkeséggel eltelten, hogy milyen „okosan” menedzseli már évek óta ezt a kockázatos vállalkozását.

Keszeg, nevezzük így kamatosunkat, a harmincas évei közepe járó férfi. Hegesztőnek tanult, de félidőben otthagyta a szakmunkásképző iskolát, mert elmondása szerint szegény volt a család, és dolgoznia kellett tanulás helyett. Közel hét éve kezdett el informálisan hitelezni. „Volt egy barátom, aki segített. Ő most egy boltot üzemeltet, de már akkor benne volt ebben a körben. És akkor így kerültem bele én is, őáltala... Egy este leültünk beszélgetni, hogy miből kéne pénzt csinálni. Felajánlotta először, hogy 20 ezret ad kölcsön, vásároljak be. Adott egy bizonyos vőkört is, és akkor így kerültem én abba a körbe bele. És onnantól kezdve jön [a pénz] folyamatosan... Szerintem neki az volt az érdeke [abban, hogy bevegyen], hogy többen legyünk benne ebben a körben. Akkor nagyobb a biztonság. Ez olyan dolog, hogy most itt ülünk, de ha neki ott a harmadik utcában baja volna, csak jönne a telefon, felállnék és mennék [neki segíteni].”

Keszeg a kevés indulótőkéből nem pénzkölcsönzéssel, hanem áruhitelezéssel kezdte a kamatos pénzzel való foglalkozást.⁴⁴ „Úgy indultam el, hogy bevásároltam tésztákat, olajat, krumplit, azokat adogattam el hitelbe, dupla áron. Mai napig ezt csinálom... Áruval kezdtem el, és utána jött a pénz, abból, ami már addigra beforgott. Mindig maradt valami pénz az áruból, azt akkor úgy adtam ki, kamatra... Adtam 5 ezret, adtam 10-et is, meg 50-et is már száz százalékos kamatra. 50 [ezer]től feljebb nem megyek, mert tudom, hogy nem tudják megadni.”

Keszegnek ma már négy háza van a környéken. Harminc kuncafttal, havonta körülbelül 400 ezer forintot forgat, abból „1 millió bejön tisztán”. A kuncaftok, akik közel fele nagycsaládos roma, másik fele szegény nem roma, inkább „az ételt veszik”. Keszeg büszke arra, hogy adósságot eddig még nem bukott el. „Eddig még mindent sikerült behajtani. Ha ők [a kuncaftok] nem adják maguktól, akkor szólok a barátaimnak, rámennek az adós házára, azt behajtsák [az adósságot]. Ha kell, ököllet. Kipakolják a bútort, ezt meg azt elértékesítik. És akkor úgy jön vissza a pénz... Hát, mink mind egy körben mozgunk, úgy tízen-tizenketten. Így, aki a körön belül van, egymást kisegítjük, ha kell.

44 Az „élelmiszeruzsorának” nevezett jelenség legalább olyan gyakori ezen a vidéken mint a kamatos pénzkölcsönzés. (Béres T.: Az élelmiszeruzsoráról, *Esély*, 2015/5. 93–102).

Pénzileg is kiségtjük egymást, de egymás közt nem kamatra adunk. Barátok vagyunk, ez egyfajta testvériség köztünk... De ez ugyanúgy oda-vissza játszós. Ha a haverom szól, hogy bajba van, akkor én megyek neki segíteni."

Keszeg barátja, Lufi, annak idején valóban „kiségtette” Izát a vészhelyzetben, amikor az asszony kisfia súlyosan megbetegedett egy ritka vírusos fertőzéssel, és ő vele akart maradni a kórházban. Ebben a térségben a cigányok közös tapasztalata, hogy „másodrendű állampolgárokként”,⁴⁵ vagy, ahogy Iza szokta mondani, „lovakként” kezelik őket. Iza ezért „fizetős” gyermekorvoshoz ment, akinek 10 ezer forintot adott, hogy vizsgálja meg a kisfiút. Miután az orvos sürgősen kórházba utalta a gyermeket, Iza további 5 ezer forintot fizetett naponként a kórházi szobáért, ahol kisfia mellett maradhatott. (Iza korábban már elvesztett egy gyermeket, valószínűsíthetően orvosi műhiba folytán. Ezek után nem csoda, ha bizalmatlan a kórházakkal, orvosokkal szemben). Lufi volt az egyedüli, aki hajlandó volt rajta „segíteni”: pénzt adni ebben a nehéz krízishelyzetben. Iza akkor azt se bánta, mekkora árat kell majd fizetnie egy hét múlva ezért a gyors „segítségért”. Így indokolta előttem akkoriban döntését: „Te sem tudsz gondolkodni, amikor a gyereked beteg, nem így van? Bármit megragadsz, bármibe belenyúlsz, ami adódik, csak hogy segíts a gyerekeken.”

A dögös kamatosok általában úgy gondolkodnak, hogy mindig csinálják a kamatozást, amíg „azt nem mondom, hogy elég. Hogy mikor lesz elég? Majd ha egyszer lebukok. Tenni kell félre a gyerekeknek, támogatnom kell őket, hogyha nagyobbak lesznek.”

Keszeg esete jó példa arra, ahogy a „dögös kamatosok” értelmezik saját tevékenységüket: ugyan mindegyikük tisztában van azzal, hogy a szegények kiszolgáltatott, nyomorúságos helyzetéből húznak hasznot, mégis igyekeznek magukkal is, de legfőképpen a külvilággal elhithetni, hogy fontos segítő szerepük van a szegények körében, hiszen azok „éhen halnának” nélkülük, nem lévén más, akihez krízishelyzetben fordulhatnának.

Habár az általam kutatott észak-magyarországi településeken az informális pénzkölcsönzők többségét korrekt kamatosnak tartják ügyfeleik, a média beszámolóik ezzel szemben szinte kizárólag csak ezekről a Keszeg-féle, ritkább, kamatos kamatra történő „dögös” pénzkölcsönzési gyakorlatokról tudósítanak. A következőkben azoknak a jóval nagyobb arányban jelen lévő informális pénzkölcsönzőknek a közös jellemzőit mutatom be, akiket korrekt kamatosnak tartanak.

A korrekt hitelező üzleti stratégiáját folyamatosan igazítja a piac igényeihez és ügyfelei lehetőségeihez: elővigyázatosan és rugalmasan számolja ki a kamat mértékét és a hitel visszafize-

45 Szalai J.: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon, *Szociológiai Szemle*, 2002/4. 34–50.

tésének időtartamát, az évszaktól és az adós fizetőképességének körülményeitől függően. A korrekt hitelezők azt állítják magukról, hogy ünnepi időszakokban, különösen karácsony idején, „gondoskodnak” kuncsaftjaikról és „nem hagyják, hogy családjaik éhezzenek” – ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy hagyják őket a lehetőségeiken felül kölcsönt felvenni, és akár négy-öt kilogramm húst is odaadnak nekik hitelbe disznóvágáskor. A kamatosok, akik szinte mind briliáns fejszámolók, ezektől a kivételes időszakoktól eltekintve, hangsúlyozzák, hogy mennyire fontos ismerni adósaik pénzügyi (és személyes) körülményeit, hogy garantálni tudják a visszafizetéseket, így vállalkozásuk fenntartását.

A helyi informális hitelpiacokon általában a korrekt kamatosok dominálnak, mindegyikük kisebb, 6-8 családból álló ügyfélhálózatot alkotva. Ahogy többen fogalmaztak, minden egyes hitelező ügyel arra, hogy „gondoskodjon” állandó ügyfélköréről – kicsit ahhoz hasonló szerepben, ahogyan a paraszt-patrónusok korábban gondoskodtak informális napszámosaikról krízishelyzetekben. Azt az adóst, aki „feketelistára” kerül, mert nem fizeti vissza adósságát a neki kölcsönző kamatosának, többnyire elutasítja a település többi informális hitelezője is. Ezért, meg az állandó függőség, kiszolgáltatottság és az erőszakos behajtástól való félelem miatt az adósok zöme igyekszik rendezni tartozását.

Nemcsak a dögös kamatosok, de a korrekt informális pénzkölcsönzők is beszélnek arról, hogy sokan szövetségre tudnak lépni egymással, ha probléma adódik egy nem fizető adóssal. Itt az etnikai hovatartozásnak, a „romaságnak” csak annyiban van jelentősége, hogy ez a csoport tagjainak többségét biztosít(hat), amit etnikai tőkének is nevezhetünk. Ez a tőkefajta (erőforrás) korlátozott szolidaritáson vagy a csoporton belüli, lehatárolt bizalmon alapul.⁴⁶

Bár a korrekt kamatosok közül többen is büszkén hangsúlyozták, hogy ők nem zsigerelik ki a kuncsaftjaikat, mert „csak” 50 %-os kamatra kölcsönöznek, a negyven interjúalany története azt mutatják, hogy még a korrekt kamatosok esetében is széles skálán mozoghat a kamatláb, 30 %-tól 50 vagy 70 %-on át akár 100 %-ig, a piaci versenytársaktól és az ügyfél fizetőképességétől függően.

Az informális hitelezőket azonban, hiába igyekeznek fenntartani a szegények „segítője” szerepet, ambivalens érzések övezik a szegények körében.⁴⁷ Habár a kölcsönkérők hitelezőjükre valóban segítőként tekintenek, azt is látják, hogy azok milyen hasznot húznak az ő nyomorukból. A láposi Baboka azt fejtegette nekem egy nap, mikor az (unoka)testvére, Robika pénzkölcsönző

46 Portes, A.: *Economic Sociology. A systematic inquiry*, Princeton University Press, Princeton, 2010.

47 Ld. még James 2014 a dél-afrikai informális hitelezőkről (James, D.: „Deeper into a hole”. *Borrowing and Lending in South Africa. Current Anthropology* (55), 2014, suppl. 9. S17–S29.

üzletéről beszélgettünk, hogy nem érti, „hogy is tud Robi aludni, mikor más gyerekének a szájából veszi el a kenyeret..., de a Jóisten úgyis duplán visszafizet majd neki... Biztos nem véletlen, Isten bocsássa meg, hogy ezt mondom, hogy betegen született az unokája.”

Bizalom és erőszak mint a kölcsöntörlesztés biztosítékai: röviden az „adósrabszolgaságról”

Már túl voltam az első néhány kamatos pénzkölcsönzővel készített interjún, amikor Iza, aki általában velem együtt mind-egyiket végighallgatta, és időnként hozzáértően kommentálta is, felvetette: „Annyit hazudgálnak itt összevissza ezek a kamatosok, hogy így segítenek, meg úgy segítenek [a szegényeken], de kérjétek csak meg akár egy adósukat is, hogy mit gondolnak erről.” A következő alkalommal már az újabb kamatos interjúalany, egy többgyermekes asszony mellett annak egyik adósát is beszervezte Iza, hogy beszéljen velem (természetesen az asszony tudta nélkül). A kétféle elbeszélés, narratíva, amit adós és hitelezője egymástól függetlenül elmondott nekem, egyértelművé tette, hogy a kamatos pénz intézményét a benne szereplő aktorok relációjaként érdemes vizsgálni.⁴⁸ Az is nyilvánvalóvá vált, hogy ahhoz a közösségi tudáshoz, amit résztvevő megfigyelő etnográfusként nem sikerült megszereznem Láposon, mert a közösség gondosan elrejtette előlem,⁴⁹ ahhoz interjúzó, „látogató” szociológus kutatóként,⁵⁰ akire könnyebb rábízni titkokat, mert úgyis hamar odébbáll, már jobban hozzá tudtam férni.

A térség egyik, Izáéval szomszédos kistelepülésén lakó kamatosnőnek és férfi adósának, Lalinak a története a néhány kutató által „adósrabszolgaságnak” nevezett intézmény mibenlétéről szól – ami Láposon is működött. A középkorú, pénzt kölcsönző asszony a kérdésemre, hogy mi történik akkor, ha egy adós nem tudja megadni a tartozását, ugyan vonakodva, de elismerte, hogy „ilyenkor muszáj kicsit erősebben fellépni. Ha az ember nagyon csendes, akkor vége van mindennek.” Magyarázatképp rögtön be is számolt nekem Lali esetéről: „Nagyon sokkal tartozott már, 140 ezer forinttal... Hát, rámentünk a férjemmel, ő egy jó nagydarab ember, félnek tőle... És akkor vittünk ki holmikát a házukból, lefoglaltuk, addig, míg meg nem adta a pénzt... Akkor pár hónapig nem jelentkezett, de utána jött és megadta a pénzt, és azóta ugyanúgy megyen minden tovább.” Ugyanez a történet Lali elmondása szerint: „Néhány éve 20 ezer

48 A relációs etnográfia műfajáról jó összefoglalást ad Desmond, M.: *Relational Ethnography. Theory and Society*, 2014/43. 547–579.

49 Hasonló megfigyelésről számol be Virág T.: A közösségi narratíva szerepe az eltakart valóság megismerésében. *Szociológiai Szemle* (27), 2017/2. 54–67.

50 Durst J.: A látogató. *Beszélő* (16), 2011/3, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/atalogato> (Utolsó letöltés: 2019. 11. 12.)

forintot kellett tőle kérnem, a gyerekeknek óvodára, gyógyszerre. Nem volt más, akihez tudtam volna fordulni. Már volt olyan alkalom, hogy megfenyegettek, összeszedtek mindent a lakásból, és elvitték, mert nem tudtam odaadni a pénzt. Már jó pár-szor meg is vertek. Legutóbb, mikor nem tudtam megadni, éjszaka rám törték az ajtót, húztak kifele, hogy dolgozzam le akkor. Ledolgoztam, muszáj volt. Hatalmas portájuk van, nem messze laknak tőlünk. Ott sepergetünk, takarítunk, lapátoljuk a tehénpényt... Többen vagyunk adósaik, ebből gondolom, befogják őket is dolgozni, csicskáztatik őket, odadobják nekik a kaját, amit ők nem esznek meg, meg adnak italt, azt az olcsó, csöves bort.”

Iza az interjú végeztével így kommentálta nekem Lali elbeszélését: „Hallod, mint a rabszolgasors, olyan..., mint Izaura a filmben... Nálunk is sokan csinálják, de azért a többség nem ilyen dögös kamatos...”

Habár az antropológiai irodalom az adósság különböző jelenségeit hangsúlyozza, így azt, hogy lehetséges „jó adósság”, „az, amely mentesít, felszabadít és gazdagít”.⁵¹ Észak-Magyarország legtöbb vidéki településén a szegények adóssága rossz adósság. Egyik oldalon profitot hoz néhány formális pénzügyi intézetnek, miközben a szegény hitelfelvevőket óriási kamatterhekkel sújtja. Jól szolgálja továbbá azt a kevés informális pénzkölcsönzőt, akik elérhető formális alternatívák híján ezt az informális gazdasági gyakorlatot használják családjuk eltartására, társadalmi mobilitásuk elérése érdekében. Másik oldalon azonban ez a felhalmozódó rossz adósság, mint azt a fentebb bemutatott esetek jelzik, a szegények túlnyomó többsége számára csak további alávetettséghez, függőséghez és elszegényedéshez, szélsőséges esetben adósrabszolgasorba süllyedéshez vezet. Nemcsak Lali esetében, de Láposon is, a legelesettebb családoknál, akik ottani hitelezőjüknek minden hónap elején az összes jövedelmüket leperkálják, a maradék tartozást pedig csicskamunkával törlesztik – abban a (hamis) tudatban, hogy hitelezőjük az egyetlen „segítségük”, akire a bajban számíthatnak.

51 Guérin, I.: Juggling with Debt, Social Ties, and Values. The Everyday Use of Microcredit in Rural South India. *Current Anthropology* (55), 2014, suppl. 9. S40–S50.